

.....

"A szocializmus bukását követően hatalomra került kelet-európai kormányzatok számára hiányoznak a társadalmi téren belüli tájékozódást segítő orientációs pontok. A tájékozódás feltételei leginkább úgy teremthetők meg, ha elővesszük a régi térképeket — a szó közvetlen és szimbolikus értelmében egyaránt. A régi térképek használatának tényleges és szimbolikus dimenzióit semmi sem illusztrálja jobban, mint az utcák átnevezésének egész Kelet-Európát jellemző rendszere. Az utcanevek természetesen nemcsak a földrajzi tájékozódást szolgálják, hanem azt az érintkezési területet alkotják, ahol a múlttal kapcsolatos uralkodó ideológia és a hétköznapi élet összetalálkozik; a megváltozó utcaneveken keresztül a történelemben, a múltban való közlekedésnek egy másik hálója, rendszere alakul ki."

(Niedermüller Péter)

Szimbólumaink

Mindennapi élettereink szimbólumai

Magyarország, 1993

Szerkesztőségünk 1993 áprilisában nyilvános kerekasztal-beszélgetést rendezett, amelyen Becskházi Attila, Kuczi Tibor, Virág Teréz és Hoffmann Márta fejtette ki a témával kapcsolatos gondolatait. Az általuk elmondottakra reflektált utólag Buda Béla, S. Nagy Katalin, Pléh Csaba és Niedermüller Péter. Az alábbiakban a nyolcuk részvételével lezajlott eszmecsere megszerkesztett változatát közöljük. (A beszélgetést vezette Hadas Miklós.)

Becskházi Attila:

A szimbólumok és a mindennapi élet témakörében a mindennapi élet szimbolikus környezetéről fogok beszélni. Érinteni fogok elméleti kérdéseket is, emiatt máris elnézést kérek. A későbbiekben pedig szeretnék hozzászólni konkrét szimbólumelemzésekhez.

Azzal kezdeném, hogy napjainkban — valószínűleg ez egy közhely, de mint minden közhelyben, ebben is van igazság — fölértékelődött a mindennapi élet és a szimbolikus jelenségek interpretációja. Nyilván kapcsolódik ez a jelentés a régiókban lejátszódott politikai változásokhoz, de én ezt a szoros politikai kontextuson kívül helyezném, és azt

.....
mondanám, hogy a szimbolikus megértésnek és az életvilágnak, a mindennapi élet már korábban is megkezdődött fölértékelődésének valószínűleg a *posztmodern életérzés* adott keretet. A posztmodern persze időközben kellően lejáratódott vagy — hogy egy finomabb kifejezést használjunk — inflálódott ahhoz, hogy ne jelentsen semmit, illetve nagyon sok mindent jelentsen. Nekem nagyon szimpatikus Esterházy megoldása is, aki azt javasolja, hogy a posta modernizálását nevezzük posztmodernnek, ettől kezdve minden posztmodern ügy a postára tartozik.

Mégis azt hiszem, ennél azért valamivel több a posztmodern, lehet valamit kezdeni vele, különösen akkor, ha a modernnel szembeállítják. A modern világgépben ugyanis egy instrumentális racionalitás mentén épül föl a világ, s ennek interpretációját is a racionalitás elve vezérli. A posztmodern pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy ez nagyon egyneművé teszi a világ rekonstrukcióját és interpretációs lehetőségeit, az individuális jellemzőket figyelmen kívül hagyja, túlságosan totalizáló világgépek születnek, amelyben az autonómiának, individualitásnak és perszonalitásnak nem sok hely jut.

Ebben a régióban mi is a bőrünkön érezhettük a modern Heller Ágnes kifejezését használva — hiperracionális megvalósulását. A modern, eszközszerű észhasználatot még sarkítottabbá tették a totalitárius rendszerek. A modernben ezért — társadalomtudományi vagy szociológiaelméleti nézőpontból — a mindennapiság leértékelődött. A modern világgépben a mindennapiság és a nem racionális megértés — nem nevezném ezt irracionálisnak, hanem inkább szimbolikusnak — másodrendű volt, jöllehet történtek kísérletek a mindennapiság visszaillesztésére.

Emlékszünk talán, hogy Lukács Györgynek is volt egy ilyen kísérlete, amikor az *Esztétikum sajátosságai* című művében tematizálja a mindennapi életet. Nála a mindennapi élet mintegy forrása a tudományos racionalitásnak. Mintegy élettere, amelyhez vissza is tér. Ez persze kellően absztrakt volt ahhoz, hogy nagyon nehezen kerüljön be a szociológiai elméletekbe, de úgy tűnik, hogy Habermasnál, majd később talán Luhmann-nál is megjelenik a mindennapi élet, igaz egy kicsit átnevezve. A mindennapi élet az életvilág kategóriájának szinonímája lesz. Egyik esetben — különösen Luhmannnál — a rendszerrel szemben jelenik meg az életvilág mint a valóság furcsa, analógiákkal, metaforákkal, allegorikus gondolkodással telített mozgástere, szemben a racionálisan megkonstruált és megfelelően osztályozott társadalmi cselekvésekkel. Az életvilág a modern társadalomelméletekben a rendszer, a manifesztálódott ráció oppozíciója volt.

Az úgynevezett totalitárius rendszerekben is hasonlóan ítélték meg a mindennapiságot. E szerint a mindennapiság szerveződése a társadalmi lét "primitív állapota", és ebből ki kell lépni. Éppen ezért vállalják a totalitárius rendszerek a felvilágosodás nagy hagyatékát. Eszerint át kell alakítani a mindennapiságot, a mindennapi életkereteket, aufklärerista módon kell megmutatni az igazi valóságot, ki kell szabadítani a hétköznapok cselekvését a misztikusságból, az analogikusságból és bizonyos értelemben a metaforikusságból. Ezáltal ha valaki közelebb kerül az instrumentális észhez, demokratikusabb lesz a játéktér, hiszen mindenki alkalmazhatja ezt az eszközt, és fölszabadulhat általa a mítoszok nyomása alól: racionálisan megkonstruálhatja a valóságot.

Ugyanez történt ebben a régióban is. Habermas használta azt a kifejezést, hogy a "rendszer gyarmatosítja az életvilágot", a rendszer és az instrumentális ész gyarmatosítja, alacsonyabbrendűvé teszi, lefokozza a mindennapi életet. A hetvenes évek közepe óta,

.....
amióta esztétikai kontextusban először jelentkezett a posztmodern életérzés — mindez megváltozott. A posztmodern műalkotások először hívták talán föl provokatív módon a figyelmet arra, hogy bizony az instrumentális észszel nagyon-nagy baj van — különösen a mindennapi életszférában.

A társadalomtudományokon belül és kívül is bizonyos paradigmaváltás történt a valóság megértésében, interpretációjában és rekonstrukciójában. Itt elsősorban a strukturalizmus, a szemiotika, a szemiológia, az antropológiára és a szociológiai fenomenológia megjelenésére gondolok, noha ezek még mindig a *modern* paradigmái. Azé a moderné, amely már szintén megpróbál szembenézni a szimbolikussal. A racionális is megkísérli valahogyan tematizálni a szimbolikusot, de ez sokszor alacsonyabbrendűnek tűnik, vagy valamiféle transzcendens elméletté áll össze. Említhetnénk például Ernst Cassirert, aki nagy alaposággal beszél a szimbolikusságról, a szimbolikus funkcióról, a szimbólumok szerepéről, ám gondolatai életidegenek maradnak: nehézkességük miatt nemigen lehet őket szociológiai interpretációra fölhasználni.

A fenomenológia már több eredménnyel jár. Számomra rendkívül szimpatikusak voltak azok az amerikai kísérletek, ahol a fenomenológia zászlaja vagy címszava alatt például a "kórházi fertőtlenítésről" vagy a "város kapukulcsának" a fenomenológiájáról írnak. Ez már egy nagy lépés a posztmodern felé. Módszertanilag azt jelezték, hogy valójában a világ minden egyes jelentéssel bíró szűkebb környezete leírható a fenomenológia mintájára. A fenomenológia mint általános módszer jelent meg, ám még mindig magán viselve a *modern* jegyeit. Hiszen az individualitást nem tudjuk vele megragadni, az autonómiát pedig nem lehet általa kifejezni: a módszer egységesíti a világot.

A szociológiai és filozófiai hermeneutikát kell még itt megemlítenem, amely megteszi a korábban hiányzó lépést a valóság szimbolikus megértése felé. A hermeneutika először próbált szembenézni az interpretáció kérdéseivel. Az interpretáció pedig egyet jelent a szimbolikusság problémájának földolgozásával. Értelmezés és szimbólum ugyanis egymást előfeltételező, furcsa, egymással nagyon szoros kapcsolatban lévő eljárások: a szimbolikusság csak az értelmezéssel válik láthatóvá. És fordítva, a szimbolikus funkció ad lehetőséget az interpretációra, az értelmezésre.

Azt hiszem, hogy a társadalomtudományokban jelentkező hermeneutika volt az — ezt azért hangsúlyozom, hogy ne a teológiai hermeneutikára vagy a bibliai szövegek értelmezésére és magyarázatára gondoljunk —, ami igazán utat talált a szimbolikusság megértéséhez. De legalábbis megpróbálta mindezt. Itt elsősorban Paul Ricoeur nevét említeném, aki az interpretáció problémáját részletesen tematizálja. Szerinte sokan próbáltak már kidolgozni ilyen értelmezési technikákat, de a modern szimbólumtematizálási és -értelmezési kísérletei az esetek többségében a gyanú hermeneutikáját hozzák létre. Ricoeur Freudot, Nietzsche-t és Marxot említi. Azok az interpretációk, amelyek e három szerzőnél megjelennek, meglehetősen nagy gyanúval illetik a világot. A valóságot Ricoeur szerint bizonyos értelemben misztikusnak képzelik el, s az álmokat beszéltetik. Az álmok valójában rejtett vagy bújtatott vágyakat fejeznek ki, ám megértésükhöz, megfejtésükhöz valamilyen nyelvre van szükség. Freud szerint az álmok egy meghatározott nyelvi kontextusba helyezhetők, amely alapján később bizonyos diagnosztizálás is elvégezhető és esetleg valamilyen terápia is kidolgozható, alkalmazható. Tehát nem hiszünk annak, aki előadja az álmait. Pontosabban nem az előadott formában hiszünk az álmoknak, hanem — így

-----

Ricoeur — szükségünk van egy nyelvre, amellyel az álmokat lefordíthatjuk, átfordíthatjuk, speciális kontextusba helyezhetjük.

Ricoeur szerint Nietzsche-nél is hasonlóan működik a gyanú hermeneutikája, hiszen az összes társadalmi vagy perszonális cselekvésbe belelátja a hatalom akarását. Itt mindennek a tétje a hatalom akarása, a hatalom megragadása. És Marxnál is nagyjából hasonló a helyzet, hiszen Marx értelmezésében a világ fetisiztikus. Majd jön a módszer és jön az ész, amely megszabadítja és megmutatja a valóság arcát. Megszabadítja a fetisiztikusságtól, misztikusságtól, és megmutatja a puszta valóságot. Ricoeur szerint tehát mindhárman a gyanút akarják tematizálni.

Láthatjuk, hogy van egy nagyon erőteljes kritikai attitűd ezekben az értelmezésekben. A posztmodern számára ez már nem probléma, hiszen hiányzik belőle a gyanú. Nem fogadom kétkedéssel mások álmait, reprezentációit, hanem elfogadom olyannak, amilyenek, nem akarom valamilyen egységes nagy elmélet interpretációs elvei köré szervezni a megértést, hanem meghagyom a perszonalitást. Mintha tehát egy kicsit fragmentálódott volna az úgynevezett posztmodern világ. És ebben a szimbolikusságnak, a meteforikusságnak és az analógiáknak vagy allegóriáknak most már a rendszerből kiemelkedő, valóságos szerepe lett.

Azzal kezdtem ezt a bevezetést, hogy az előző totalitárius rendszerek megpróbálták az interpretáció lehetséges formáit kijelölni. Hogy miként kell a világot értelmezni, ahhoz megadták az értelmezési tartományt, az eszközöket, értékeket, talán a technikákat is. A mindennapi élet — a műalkotások is ezt bizonyítják —, megpróbált ezzel szembeszállni, és volt egy sajátos autonóm szerveződése, de mindenképpen konfrontálódnia kellett az ideológia által előírt értelmezési lehetőségekkel. Ez a rendszerváltást követően fölszabadulni látszik. Nem mondhatnám, hogy fölszabadult, hiszen újra vannak ideológiák, és az ideológiák újra kijelölnék bizonyos interpretációs ösvényeket, és ha valaki egy ideológia híve, valószínűleg vagy konfrontálódnia kell, vagy lojálisnak kell lennie ezekhez az interpretációs lehetőségekhez. De mégis nagyobb a mozgástere a mindennapi életből megjelenő interpretációs igényeknek. És ennyiben valóban van változás.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy kiszínesedett a világ. Ha körbenézünk, most névértékükön használjuk a szimbolikus kifejezéseket. Megszűntek a kizárólagos világértelmezések, és itt valóban kapcsolatot találhatunk a posztmodern életérzéshez. A modern kisajátító és egyneműsítő világértelmezése letűnőben van, teret adván az individuális értelmezéseknek és interpretációknak, és így a többértelműségnek. Hiszen a szimbólum, a szimbolikus funkció nem jelent mást, mint többértelműséget.

Annyit hadd tegyek még hozzá, hogy míg korábban — és itt most Magyarországhoz vagy ehhez a régióhoz köthető ez a vélemény — a politika és a politika által képviselt ideológia volt az, amely a világértelmezést meghatározta. Kuczi Tiborral közösen végzett kutatásaink bizonyítják, hogy elsősorban a politikai mozgástér, a politika szférája az, amely kijelöli a lehetséges értelmezési mezőt és eljárásokat. A rendszerváltás pillanatában, amikor a különböző pártok bejelentkeztek, úgy tűnt, hogy a politikai szimbólumoknak óriási szerepe van a választásokban, a cselekvésekben, a politikához fűződő érzelmek elrendeződésében. Ezek azonban a választások után elmúltak. Kinek fontos ma már, hogy madár vagy tulipán leng-e a zászlókon? A gazdaságból érkezik a mindennapi élet felé az a mérhetetlen

.....
mennyiségű szimbólum, jelkép és jel, amelyek újra felöltöztetik és berendezik a mindennapi életteret.

*

Kuczi Tibor:

Az imént elhangzott előadás zárszava az volt, hogy az utóbbi időben kiszínesedett a világ, a korábbi egyértelműséget a többértelműség váltotta fel. Hozzászólásommal ehhez a gondolathoz szeretnék kapcsolódni. Megpróbálom értelmezni, hogy a magyar valóság kiszínesedése (öltözködésben, beszédstílusokban, önreprezentációkban) minek a következtében jött létre.

Az értelmiségnek a rendszerváltás idején és után vállalt politikai (és részben gazdasági) szerepe nem egyszerűen strukturális változás, mivel e réteg értelmező, jelentésadó, szimbólumtermelő mivolta különleges helyzetet jelent. Ennek következtében politikai szerepvállalásával megszűnt a korábbi évtizedekre jellemző helyzet, amelyet a magaskultúra kivételes pozíciója jellemzett, olyannyira, hogy bizonyos értelemben a magaskultúra diktatorikus jellegéről beszélhetünk.

A társadalomról, a mindennapi életből való gondolkodás értelmiségi kontrolljának megszűnése új helyzetet teremtett, amelyben a valóság újraértelmezéséért, újracímkezéséért, szimbolikus újramegjelentéséért komoly küzdelem folyik a társadalom különböző szereplői között. A múltunkra és a jelen történéseire vonatkozó politikai "értelemadási" küzdelmek elég jól ismertek, például naponta találkozunk történelmünk újrafogalmazott, újraírt verzióival. Sőt! Újraíródnak a személyes biográfiák is a megváltozott elvárásoknak megfelelően. Ezek a változások ugyanakkor túlmennek a politikai szférán, s lényegében az egész mindennapi életet átformálják. Előadásomban erről szeretnék néhány szót ejteni. De lássuk először az előzményeket!

A nyolcvanas évek elejétől-közepétől a kultúra súlypontja a magaskultúráról áthelyeződött egy — jobb szó híján — középosztályi jellegűnek nevezhető kultúrára. A hetvenes évtizedben az értelmiségi orientációt elsősorban a folyóiratok, színház illetve a filmművészet jelentette. A társadalomról, a mindennapi életből való okoskodás respektált formája a tanulmány volt. Az igazság feltárásának és kimondásának megvolt a maga akadémiai (vagy professzionális művészi) kánonja. Minden okoskodás a "magas tudományokra" hivatkozva igyekezett legitimitását megszerezni. A hetvenes évtizedben született tanulmányok, filmek, színházi előadások a hivatalos ideológia társadalomképével szemben fogalmazódtak meg, és abból a feltevésből indultak ki, hogy létezik egy egynemű, egységes valóság, legfeljebb ezt nem látjuk világosan, mert az ideológia igyekszik eltakarni előlünk. Az a feladat, hogy húzzuk félre ezt a függőnyt és írjuk le, mit látunk mögötte. Hasonló volt a magaskultúrának a mindennapi gondolkodással szembeni viszonya is, mert bizonyos értelemben a mindennapi gondolkodást is hamis tudatként fogta föl. A szociológia például úgy definiálta a feladatát, hogy leírni mún ája során félre kell tolnia az ideologizáló hamis tudatot is, s azt kell ábrázolni, ami *tényleg* van. A hatvanas években indul újra a "Magyarország felfedezése" című sorozat, amely szerintem jól illusztrálja azt az értelmiségi vélekedést, miszerint létezik egy részint elhazudott, részint "odalentről" nem mindig

.....
világosan látszó valóság. Az írónak, társadalomtudósnak éppen az a dolga, hogy ezt a világot felfedezze és torzításmentesen leírja. A *felfedezés* szó utal arra az ismeretelméleti álláspontra, hogy itt valami tőlünk független, kész dologról van szó, amit csak fel kell fedezni.

Emlékszem olyan szociológiai írásra a hetvenes évekből, amelyben a szerző azoknak az embereknek az érveit, akik a falun maradás mellett kardoskodtak a városba költözés ellenében, egyszerűen "hamis" tudatnak minősítette, mondván, ilyet csak az mond, akinek nincs reális lehetősége a városba telepedéshez. Hamis tudatként, ideologizáló tudatként interpretálta a szociológia a mindennapi gondolkodást, mivel — példánknál maradva — értelmetlen volt a falun maradás igénye a hetvenes évek magyar társadalmában, amelyben a segédmunkás betanított munkás, a betanított munkás szakmunkás akart lenni, a falusi a városba törekedett, a mezőgazdaságban foglalkoztatott az iparban igyekezett munkát vállalni, a kisebb lakásban lakó nagyobb lakásba költözött, azaz a lent lévők föntebbre vágytak - legalábbis a modernizációs világkép értéktételezése szerint. Ebben a projektált valóságképben a mindennapi észlelés- és gondolkodásmód szükségképpen töredékesnek, részlegesnek, röviden: hamis tudatnak minősítette.

A magaskultúra, a hivatalos ideológia és a mindennapi gondolkodás viszonyát a hetvenes években jól illusztrálja a második gazdaság, illetve a másodlagos gazdaság példája. A mezőgazdasági kistermelésben részt vevők, fűművelők végzők gyakran így okoskodtak az általuk végzett tevékenységről: muszáj segíteni a gyerekeimen, különben sem nézhetek örökké tévét, akkor meg inkább csináljak valamit, apám is dolgozó ember volt... A hivatalos ideológia erről a tevékenységről beszélt, mint másodlagos gazdaságról amelynek fontos szerepe van az élelmiszerkínálat és a szolgáltatások bővítésében, és kellő ellenőrzés mellett jól kiegészíti az elsődleges gazdaságot. A közgazdaságtan és a szociológia ugyanezre a valóságterületre úgy tekintett, mint második gazdaságra, mint a redisztributív elven működő, államilag szervezett gazdaság ellentétére.

A politikai ideológia szerint az egyén normális állapota az állam iránti lojalitás. Az egyén tulajdonképpen azért van, hogy a közösségi jóléthez a maga szerény eszközeivel hozzájáruljon. A mindennapi ember, mint említettem, erről úgy gondolkodott, hogy a családért meg kell mindent tennie, szorgalmasnak kell lennie, különben megszólánák a szomszédok, stb. A második gazdaság elméleti keretében az egyének racionális, individuális érdekeiket követő lények. Ily módon a közgazdaságtan és a szociológia az ideológiát és a mindennapi valóság konstrukcióját is hamisnak tekintette, mondván, hogy az *igazi* valóságot egyrészt eltakarja a hétköznapi ember hamis okoskodása, másrészt a hatalom értéktételezése is torzítja.

Három valóság létezett tehát: egyszer az, amit a magaskultúra látott, másodszer, amit a hivatalos ideológia hirdetett, harmadszor az a valóság, ahogy a világ a mindennapi életbe "bejelentkezett". Ahogy előbb Becskeházi Attila említette, a magaskultúra a "gyanú hermeneutikájával" élt. E gyanú szerint mind a politikai ideológia, mind a mindennapi élet torzítja a valóságot, az egyik szándékosan, a másik pedig tudatlanságában. Valójában csak egyetlen valóság létezik, az, amit a magaskultúra képviselői felmutatnak.

A magaskultúra dominanciája a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején megszűnt, hiszen az értelmiségi orientációban olyan kultúrahordozók váltak fontossá, amelyek nyelvhasználatá, problémái a középosztályhoz köthetők. Két hetilapot említenék, talán ezek

.....
mutatják leginkább az itt lezajlott változást: a HVG-t és a *Históriát*. Ezekkel csaknem egy időben indultak hasonló igényű tévé, illetve rádióműsorok. Ezekben a lapokban, műsorokban tulajdonképpen a hivatalos ideológia, a mindennapi valóságészlelés és a magaskultúra világlátásának a közeledése fejeződött ki. A nyolcvanas évtized reformkurzusa, reformnyelve tette lehetővé azt, hogy ez a három valóságmegközelítés egymáshoz közeledjék, vagyis dialógus alakuljon ki közöttük. Reformnyelvet beszélt a közgazdászok nagy része, ezt a nyelvet használta az évtized pragmatista politikai elitje, s végül például a HVG-ben ezen a nyelven tematizálták a problémákat a széles olvasóközönség számára.

A nyolcvanas évtized egy fontos dologban még azonos volt a hetvenesssel: az e korszakokban élő emberek mozdíthatatlannak, változtathatatatlannak tartották a világot. Ez egy sajátos megismerési és cselekvési pozíciót jelölt ki számukra. Körülbelül így okoskodtak: minél jobban megismerjük a (tőlünk független) valóságot, cselekedeteinket annál hatékonyabban hozzáigazíthatjuk az adothoz. Ez az álláspont az okoskodás előtt már adott valóságot tételez fel, az okoskodás a létezőhöz való alkalmazkodást szolgálja.

Ebből a szempontból a kilencvenes években radikális fordulat történt. A valóság és a valóságról való beszéd, a valóság és reprezentáció különeműsége megszűnik, a két szféra egybemosódik. A valóság és a valóságról való beszéd egy szintre kerül. A későbbiek folyamán igyekszem kifejtetni, hogy *folymatos valóságalkotás* történik jelenünkben. Itt nemcsak arról a modern jelenségről van szó, amit Baudrillard elemzett, miszerint a valóság mellé "odalép" annak ábrázolása. (Például nemcsak egy háború valósága létezik, hanem a televíziós közvetítés révén válik eseményé.) A dolgok tehát megkettőződnek.

A jelenkori Magyarországon is megtörténik a valóság és a valóságról való beszéd egybemosódása, de ennek sajátos oka van. A hetvenes és a nyolcvanas évtized stabil, öröknek tételezett mindennapi valósága szétzilálódott. Nem a politikai változásokra gondolok, hanem a mindennapi életben bekövetkezett fordulatra! Elemi, mindennapi összefüggések veszítették el korábbi jelentésüket. Jó tíz éve szilárdnak, megkérdőjelezhetetlennek tűnt például az, hogy ha spórolunk pár évig, vehetünk egy Trabantot. Ha lojálisak vagyunk a munkahelyünkön a főnökünkkel és eleget teszünk a formális előírásoknak (nem késünk rendszeresen, elvégzünk egy-két tanfolyamot), akkor előbb-utóbb jobb beosztásba kerülünk, vagy legalábbis biztosan maradhatunk a munkahelyünkön nyugdíjas korunkig. Ha taníttatjuk a gyerekeinket, jó munkát talál magának. Tehát létezett a mindennapi életkilátásoknak egy statisztikailag is leírható, mindenki által valamilyen mértékig ismert, megszokott trendje, amely szétzilálódott a nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére. A mindennapi élet elemi összefüggéseinek a szétzilálódásával a valóság és a valóságról való gondolkodás közötti különbség megszűnt, s — ahogy már említettem — a valóság és a valóságról szóló beszéd azonos státusba került.

Az egyik legnagyobb fordulat, amit az előadásom elején említettem, hogy a magaskultúra jelentésadó, jelentésfenntartó szerepe megszűnt. Korábban a magaskultúra a tévéadásokat, a rádióbeszélgetéseket, egyáltalán a nyilvános közléseknek szinte a teljes spektrumát ellenőrzése alatt tartotta. Gondoljunk például a nyelvművelés szerepére, amely kijelölte a nyilvános beszéd standardját. Erre a standardra, mondjuk a Calipso rádió, de mást is említhetnék, fittyet hány. A magaskultúra "totális" értékfenntartó és újratermelő szerepének megváltozását jól szemléltetik a Petőfi sírjának állítólagos megtalálása körüli események. Évtizedeken keresztül a Petőfire vonatkozó ismeretek gondozása, gyarapítása egy

.....

szűk akadémiai elit hatáskörébe tartozott, melynek tagjai ellenőrizték, minősítették az ezzel kapcsolatos tudást. Viszont egy laikus manapság úgy gondolja, hogy már nem a hivatásos, szűk akadémiai elit illetékességi körébe tartozik Petőfi, s ha van elegendő pénze és kintartása, akkor a tudományos mezőtől függetlenül maga is előállíthat releváns Petőfi-magyarzatot. A magaskultúra dominanciájának megingását jól mutatja, hogy e kultúra hagyományos képviselői tele vannak panasszal, hogy milyen kevéssé gyakorolhatnak befolyást a könyvkiadásra, az utca nyelvére, a reklámok szövegeire.

Azzal, hogy a magaskultúra jelentésadó és jelentésfenntartó, jelentéscellenőrző szerepe megszűnt, a hétköznapi ember maga is a jelentésadó szerepébe került. Ennek következtében a valóság feltöredezik, s elvileg annyiféle kultúra épül fel, ahány jelentésadó csoport, személy van. Elég a mai folyóirat kínálatot összevetni a korábbival. A hetvenes és bizonyos értelemben a nyolcvanas évtizedben a folyóiratok tematikai, stílusi különbségeik ellenére ugyanarról a valóságról szóltak; a *Valóságban*, *Mozgó Világban*, *Medvetáncban*, *Közgazdasági Szemlében* ugyanazok a problémák problematizálódtak. Átjárás volt ezek között a folyóiratok között, mivel nagyjából hasonló fogalomkészletet használtak, és az olvasói is ugyanazok voltak. Ma viszont nemcsak több folyóirat van, mint korábban, hanem ezek egy-egy olyan különálló világot alkotnak, amelyek nem érintkeznek egymással.

A továbbiakban néhány példával illusztrálom, mit jelent az, hogy a hétköznapi ember jelentésadó helyzetbe került. Megszűnőfélben van a valóság verbális és nem-verbális megkülönböztetéseken nyugvó rendje. A foglalkozás, az iskolai végzettség, a nemek közötti különbség, az életkor mindenki által elfogadott tagoltságát jelentette a társadalomnak. Ma ez a tagoltság elenyészőben van. Például az *EXPRESS* házassághirdetéseiben a hirdetők fele üzletemberként, vállalkozóként, menedzserként definiálja magát. Kérdés, hogy mit jelent ez. A hirdetők netán a tisztességes polgári foglalkozásukat nevezték meg, amely a hagyományos foglalkozási rend jelentésrendszerében kapja meg az értelmét? Aligha! A megnevezett "foglalkozások" nem illeszkednek a korábban kialakult és mindenki által jól értett foglalkozások rendjébe. Az "üzletember" ma használatos fogalmába belefér az ügynök, az utcai könyvárus, a világot járt kereskedő. A gazdasági életben a címeknek, rangoknak, foglalkozás-megnevezéseknek rendkívüli a gazdagsága manapság. Néhány példát sorolva: márkamenedzser, termékmenedzser, termékforgalmazó, marketing-menedzser, tüzelőkötő, ügyvezető manager, innovációs menedzser, managing director, ügyvezető igazgató, general secretary, elnök, bróker, diller, distributor, és így tovább... (a példákat az asztalfiókomból előszedett névjegykártyákból merítettem).

Mindezek nem foglalkozások, munkakörök szakszerű megnevezései. Sokkal inkább arról van szó, hogy jelentésadó helyzetbe került a hétköznapi embere, a kezében van önmaga megnevezésének, besorolásának a hatalma, maga dönti el, hogy foglalkozását, tevékenységi körét milyen jelzéssel mutassa meg a külvilágnak. A házassági hirdetésben nem orientál többé a foglalkozás, hiszen ha valaki például ügyvezető igazgatónak mondja magát, ez éppúgy jelölheti egy szerény tőkével bíró, garázsban működő, egyszemélyes kft. tulajdonosát, mint egy nagyszabású üzlet vezetőjét is. Az a szó, hogy "igazgató", tíz-tizenöt éve világos jelentést hordozott, jelöltét könnyűszerrel be lehetett sorolni a munkamegosztás adott rendszerébe. Most ez a fogalom semmiféle egyértelmű jelentéssel nem bír, így a gazdaság szereplői — felszabadulva a korábbi jelentéskényszer alól — maguk jelölik ki önmaguknak a társadalmi munkamegosztási rendszerben elfoglalt helyüket, nem

.....
ritkán saját maguk kreálta kifejezésekkel. Figyelemre méltó, hogy még az azonos szavakkal jelölt foglalkozások is eltérőek lehetnek a helyesírásuk szerint.

Nemcsak a verbális megkülönböztetések rendje szűnt meg, hanem ugyanígy a szimbolikus megkülönböztetések rendje is. Gondoljunk az autók, öltönyök, csokornyakkendők, névjegykártyák új jelrendszerére. Korábban a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely és ennek a helynek a szimbolikus megjelenítése között volt egy jól kitapintható összefüggés. Most ez az összefüggés megszűnt, illetve új viszonyok kezdenek kialakulni. Látva az utcákon, a buszokon az estélyi ruhára utaló rózsaszín bársonyzakós, fekete csokornyakkendős, zselézett hajú fiatalembereket, csődöt mond minden olyan besorolási kísérlet, amely az eddig megszokott kategóriákat alkalmazná. Kik ők? Polgárpukkasztó fiatalok? Ehhez túl konzervatívak. Ambíciózus fiatalemberek, akik tisztos polgári pályafutásukat kezdték meg? Ehhez túl színesek, egzotikusak. Bohémek? Nem, ehhez túl racionálisak és célratörőek. Nem boldogulhatunk a megszokott verbális és szimbolikus megkülönböztetéseinkkel, mivel a hétköznapi ember gyakran kilép ebből a jelentsrendszerből és maga definiálja helyzetét.

Összefoglalásképpen annyit mondanék, hogy a hetvenes és nyolcvanas éveknek az az uralkodó képzete, miszerint a valóság egy és oszthatatlan, megszűnőben van, ennek helyébe a kis valóságok sokasága lép. Ezek a kis valóságok egymással nem hozhatók semmilyen módon összefüggésbe, hiszen nincs már egy egységes valóságot tételező világkép, amely a valóságot racionálisnak, hierarchikusan elrendezettnek tételezte. A mostani hivatalos ideológiának — ha egyáltalán ezt lehet így nevezni — az a törekvése, hogy egységes értelemmel és értékekkel ruházza fel a társadalmat. Ez többek között azért reménytelen, mert ezek a "kisvalóságok" nem foghatók be akár egy nemzeti, akár egy másfajta szimbolikába, gondolkodásmódba. Kiszínesedett világunkat nem lehet egyetlen képből ábrázolni. Ehhez sok képre van szükség.

*

Hoffmann Márta:

Én részben azért mentem el piackutatónak, mert nagyon izgatott, hogy a reklámozók milyen valóság szemlélettel és tudatossággal végzik munkájukat. Amikor belülről kezdtem el szemlélni a dolgot, igencsak megdöbbentem, hogy milyen tökéletesen kitalált hazugságok vannak benne. A klasszikus példa: miért van a mosóporban kis kék szemcse? Azért, mert úgy jobban tetszik az embereknek. Nem azért, mintha az lenne az illatanyag, vagy bármilyen összetevő. Egyszerűen rájöttünk, hogy ha van benne kis kék szemcse, akkor jobban el lehet adni. Ezt hívom én manipulációnak!

Az elmúlt három-négy évben végzett vizsgálataim egyik alapvető megállapítása, hogy igen gyorsan változik az emberek viszonya a reklámokhoz. Négy évvel ezelőtt a mainál sokkal kevesebb és laposabb reklám vett körül bennünket. Az emberek kevésbé voltak kritikusak irántuk, hiszen azok alig érdekelték őket. Mára azonban megváltozott a helyzet. A társadalmi életben megfigyelhető egyre erősebb differenciálódás és polarizálódás megjelenik a reklámokkal kapcsolatos attitűdökben is. Erős vélemények fogalmazódnak meg,

.....
ha azt az egyszerű kérdést tesszük: "mit gondol a mostanában látható, hallható reklámokról"? Az értelmiségiektől, illetve a tudatosabb emberektől erős negatív véleményeket lehet hallani. Ugyanakkor sok pozitív vélemény is van.

Ha megpróbáljuk megérteni a reklámok hatásmechanizmusát, találkozunk egy olyan jelenséggel, ami bizonyos értelemben ennek a differenciálódásnak némileg ellentmond, vagy inkább egy másik dimenzióban jelenik meg. Tudniillik a reklámok bizonyos értelemben ismereteket, ismeretszinteket nivellálnak. Például a különböző település-méretű csoportoknál nagyon erősen lehet érezni, hogy nincs szignifikáns különbség az emberek különböző termékekkel kapcsolatos ismerete között. És ez a nivellálódás teljesen egyértelműen a reklám hatásából származik.

Ennek értékelésekor azt is figyelembe kell venni, hogy a reklámból származó tudás erősen irányított: természetesen azt a tudást tartalmazza, amit a reklámozó szándékolt közzélni. Ha egy mosóporreklámot kívánunk készíteni, először megnézzük, mit tudnak az emberek egy mosópor működéséről. Milyen alkotóelemei vannak, ezek mit csinálnak, kellenek-e a mosóporba, stb. Minden más hatás kiszűrése után ilyenkor azt tapasztaljuk, hogy egy 800 fős délnyugat-magyarországi faluban és egy budapesti átlagkerületben nincs lényegi különbség abban, hogy az emberek mennyit tudnak erről.

Ha ugyanakkor megnézzük, hogy e tudáselemeknek mi a tartalmuk, honnan származnak és mennyiben épülnek be az egyéb tudáselemek közé, azt tapasztaljuk, hogy ezek mélysége, beépítettsége igen eltérő. Egy kvantitatív mérés esetén a különböző társadalmi háttérű emberek ugyan nagyjából hasonló dolgokat fognak felsorolni. Ha az emberek vásárlási döntéseit vizsgáljuk, azt a kissé meglepő dolgot tapasztaljuk, hogy a legfőlső és a legalsó jövedelmi negyed mosóporhasználati szokásai között nincsenek drámai különbségek. Csak éppen azoknál, akiknél hiányzik az alapszint, amire rá lehetne építeni a reklámokból származó tudáselemeket, e tudáselemek önmagukban kezdenek el élni. Ezért az ő esetükben sokkal nagyobb tere van a reklám révén történő manipulációs lehetőségeknek.

Négy évvel ezelőtt egy nyugati termék reklámjában egyszerűen elég volt azt mondani, hogy ez nyugati vagy külföldi. A mai reklámnál azonban ez már egyre kevésbé működő elem. Kutatási eredményeinkből ugyanis az tűnik ki, hogy az emberek zsigeri szintű attitűdjei erősen változni kezdtek. A legutóbbi vizsgálatokban már számszerűen is ki lehet mutatni azt, hogy az emberek felismerték: a nyugati termékek elsősorban csomagolásukban és árukban térnek el a magyar termékektől, használati értékükben kevésbé különböznek.

A reklámok elfogadásával kapcsolatos jelenségek között feltűnik egy elég sajátos dolog, amit én úgy fogalmaznék meg, hogy a reklámok befogadási folyamata bizonyos értelemben szocializál egy értékszelekcióra. Ez valószínűleg eléggé homályos megfogalmazás, megpróbálom pontosabban kifejteni. Mint ahogy már említettem, azt tapasztaljuk, hogy a különböző korú és társadalmi helyzetű emberek másképpen reagálnak a reklámokra. A tizenöt és húsz év közötti fiatalok körében nagyon erős pozitív attitűdöt tapasztalhatunk a reklámok iránt. Egyre több fiatalal találkozunk az utóbbi időben, akik számára a reklámok nézése ugyanúgy egy *műsort* jelent, mint egy film vagy bármi más. Nagyon szignifikáns attitűdbeli különbséget lehet érezni azok között, akik még "felelőtlenül" vagy pedig akik már valakiért felelősen élnek a világban. Valahol ez az a pont — főleg csecsemővel rendelkező anyák körében lehet nagyon erősen érezni -, ahol megváltozik a viszonyuk a reklámhoz és igencsak elkezdnek szelektálni. Mindaz, amit saját magával szemben soha

.....
nem érzett veszélyesnek, sőt kimondottan szórakozásként értelmezett, a gyerek megszületése után azonnal más színben tűnik föl.

Ahogy halad előre az életkor, ez a nagyon erős kontroll a tinédzser korú gyerekekkel együttélő embereknél ismét elkezd csökkenni. Érdekeséggé válik, hogy egyes munkatársaink bizton állítják: ha mondjuk egy Közértben egy vásárlási helyzetet alaposan megfigyelünk, meg tudjuk becsülni az emberek vallási hovatartozását és általában való viselkedését. Előzetesen valószínűsíthető, milyen márkákat, termékeket fog megvenni. Úgy tűnik tehát, hogy az ilyen típusú értékvalasztások mögött elég kemény tényezők húzódnak meg.

Befejezésül arról szeretnék még beszélni, vajon mi lehet az oka annak, hogy az emberek jelentős része nagyon szereti nézni a reklámokat. Ennek van számos kézenfekvő magyarázata, amelyekre most nem térnék ki. Számomra a legérdekesebb dolog, s erre vonatkozóan szép idézeteket is találhatunk a kutatási jegyzőkönyvekben, hogy sokan narkotikumként használják a reklámot. Olyan narkotikumként, ami ugyanúgy búrát von köréjük, mint a tömegkultúra más termékei, és erősen leválasztja őket a mindennapok világról. Ha például azt vizsgáljuk, hogy milyen típusú reklámok tetszenek az embereknek, azt tapasztaljuk, hogy semmiképpen sem azok, amelyek a vásárlás szempontjából a leghasznosabbak. Nem is azok a reklámok tetszenek igazán, amelyek esztétikai értelemben leginkább eladják a terméket, hanem azok, amelyek valamilyen szórakoztató elemet tartalmaznak, és ezzel képesek hozzájárulni a pusztán értékesítő hatáshoz. Nagyon tetszenek az embereknek a jó slágerzenét alkalmazó reklámok és azok, amelyeknek képi világa művészi eszközökkel megkomponált. Nagyon tetszenek a természeti képeket tartalmazó reklámok. A közhiedelemmel ellentétben nagyon kevésbé tetszenek a kimondottan erotikus reklámok. Ezek egyébként csak akkor hatékonyak, ha az erotika valaminek a kiegészítéseként vagy valamivel összekapcsolódva jelenik meg. Összefoglalásképpen talán azt lehetne mondani, hogy főleg azok a reklámok képesek eljuttatni az emberekhez információkat, értékeket és tudáselemeket, amelyek nem a gyötrelmek, nem a szenvedés, nem a politika világról tudósítanak.

*

Hadas Miklós:

Becskeházi Attila az előadásában Habermasra hivatkozva fogalmazta meg azt a tételt, hogy a rendszer régióinkban is gyarmatosította az életvilágot, azaz — ha tetszik — az instrumentális ész sok tekintetben lefokozta a mindennapiságot. Előadása végén úgy fogalmazott, hogy mára ez megszűnt: eltűntek a kizárólagos értelmezések. Kuczi Tibor azt mondta, hogy a kilencvenes évek új valóságkreációja során mindenki jelentésadó szerepbe került. Lehet, hogy ez igaz. De ha figyelembe vesszük, amit Hoffmann Márta elmondott, talán érdemes volna elgondolkodni azon, mit is jelent ebben az esetben a "mindenki" fogalma. Talán megérne egy misét a "mindenkit" alkotó egyének és csoportok közötti dominanciaviszonyok vizsgálata. Ha ugyanis elfogadjuk azt, amit Hoffmann Márta említ, azaz hogy egyes reklámüzenetek a nagy hatású médiák közvetítése révén nivellálódnak, és elfogadjuk azt is, hogy ezek mögött kifejezetten piaci érdekek állnak, nem

.....

mondhatjuk-e akkor, hogy még sincs mindenkinek egyenlő esélye arra, hogy jelentős szerepbe kerülhessen?

Úgy gondolom, hogy manapság olyan helyzetben vagyunk Kelet-Európában, amikor a különböző szférák igyekeznek érvényesíteni önmaguk racionalitását. A gazdasági, a politikai vagy a kulturális szférának megvan a saját racionalitása, amely arra törekszik, hogy tetteivel, szabályaival és értékeivel a laikusok életvilág-konstrukciójának valamilyen részét alkossa. Jelenleg azért bonyolultabb a helyzetünk, mert nem csupán a szférák között, hanem az egyes szférákban is folyik a verseny az életvilág, az irracionális szféra, a modellálható szféra bekebelezéséért.

A valóság szubjektív megkonstruálása föltehetően számos összetevőtől függ. Vannak olyan meghatározottságok, amelyek esetleg már egy politikai rendszerváltás következtében érzékelhetők, de vannak az identitásnak, a diszpozíciós rendszernek olyan mélyebb, nem tudatos, nem reflektált rétegei, amelyek legfőképpen hosszú távon változnak. Azaz: tudásunk, valóságkonstrukciónk szakadozott, szétszabdalt elemekből tevődik össze. És éppen annak tanulmányozása lehet érdekes számunkra, hogy e szakadozott tudás konstrukciója mi által meghatározott.